

SUITSID BO'YICHA NAZARIY VA AMALIY TADQIQTORLAR TAHLILI

Gaziyeva Nozima Shoirjon qizi
Samarqand tumani Maktabgacha va maktab talim
bo'limiga qarashli 11-maktab psixologi

Annotatsiya: Maqolada bugungi kunda suitsid muammosi yuzasidan, dunyo va yurtimiz olimlari tomonidan olib borilgan qator tadqiqotlar va ularning natijalari yuzasidan ishlab chiqilgan ilmiy xulosalar tahlil qilingan bo'lib, qo'lga kiritilgan ilmiy va empirik natijalar atroflicha tahlil etilgan va muallif qarashlari bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: suitsid, jamiyat, depressiya, krizis, affekt, psixologik ta'sir, voyaga yetmagan, o'zgarish, diniy qarashlar, xalqlar tarixi, psixologik hodisa, umidsizlik, kasallik, o'lim

Kirish

Qadimgi arman faylasufi E.Daffioz joniga qasd qilishni oqlash mumkin bo'lgan quyidagi oltita sababni tan oladi: - yashash uchun mablag'larning etishmasligi bilan; - kuchli og'riq bilan kechadigan kasallik; - umidsiz holat (asir, tahdid, qiynoqlar); - chuqur qarilik; - nopok yoki kamsituvchi harakatga majburlash; - umumiy baxtsizlik. Yuqoridagi ilmiy-amaliy dalillarning ilmiy tahlili shuni ko'rsatadiki, o'z joniga qasd qilish jamiyatning kuchli ta'siriga asoslangan shaxsning alohida psixologik holatining natijasidir. Bu esa S.Bogomlova ta'rificha: "O'z joniga qasd qilish psixologik hodisa bo'lib, uni tushunish uchun o'z joniga qasd qilishga qaror qilgan odamning ruhiy holatini... psixologiyasini tushunish kerak deb ta'kidlab o'tadi. Bundan tashqari u o'z joniga qasd qilish - bu, birinchi navbatda, umidsizlik psixologiyasi ..." deb aytib o'tadi.

Umuman suitsidal xulq-atvor va suitsidal xavf omillari bir qator mamlakatimiz va chet el olimlari tomonidan tadqiq qilinib kelinmoqda. Ushbu masalalarga bag'ishlangan ilmiy mushoxadalar: G.Deshais, E.Dyurkgeym, Z.Freyd, G.K.Yung, G.S.Salliven, K.Rodjers, V.Frankl, E.Shneydman, M.Farber, N.Farberou, F.Baumeister, S.J.Sher, Dj.Mann, M.Asberg, V.I.Braunlarning tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. "O'z joniga qasd qilish" atamasi lotincha "sui" - o'zini-o'zi, "caedere" - o'ldirishdan kelib chiqqan va insonning hayotdan o'zini-o'zi mahrum qilish harakati degan ma'noni anglatadi. "O'z joniga qasd qilish xulq-atvori" atamasi birinchi marta 1947-yilda G.Deshais tomonidan kiritilgan. E.Dyurkgeym ta'rifiga ko'ra, (o'z joniga qasd qilish haqidagi birinchi fundamental ish muallifi): "O'z joniga qasd qilish bu to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita jabrlanuvchining o'zi tomonidan sodir etilgan o'limi deb ataydi. Tadqiqotchilar suitsid fenomenini ko'pincha psixologik inqiroz haqidagi tasavvurlar bilan bog'laydilar. Ushbu vaziyatda inqiroz, shaxsning hayotiy o'ta zarur ehtiyojlarini qondirish yo'lidagi to'siqlarga duch kelishi vaziyatida kelib chiqadigan emotsional holat sifatida tushuniladi, ya'ni shunday to'siqlarki, odam uni o'zini oldingi hayotiy tajribasidagi muammolarni hal qilish usullari bilan bartaraf etib olmaydi. Shunday qilib, psixologik inqiroz, tashqi sharoitlar tomonidan kelib chiqadigan xavf ta'siri ostida yuzaga keladigan (inson psixikasiga) emotsional turg'unlikning ichki buzilishi sifatida ko'riladi. Adabiyotlarda ko'pincha suitsidal xatti-harakatlar bilan solishtiriladigan, «autatravmatizm» (o'ziga jarohat yetkazish), «autoagressiv hatti-harakat» terminlari uchraydi. Agar autoagressiv harakatning oxirgi maqsadi o'z joniga qasd qilish bo'lsa, uni suitsidal hatti-harakatlarga bog'lash mumkin. Zamonaviy, ayniqsa, xorijiy adabiyotlarda «autodestruktiv» (o'ziga zarar yetkazish bilan bog'liq xulq-atvor), «o'zini-o'zi yo'q qilish» xulq-atvori tushunchasi keng tarqalgan. Psixologik-ruhiy og'riq, og'ir inqirozli holatning umumiy belgisi hisoblanadi.

Ko'ngil og'rig'iga chiday olmaslik, uni har qanday yo'l bilan to'xtatishga, unga barham berishga olib keladi, inqirozli vaziyatdagi odamga esa suitsid o'z muammolaridan qutulish va hal etish usuli sifatida tanlanadi. E.Dyurkgeymning (Dyurkgeym,1994) o'z joniga qasd qilishning ijtimoiy nazariyasiga muvofiq suitsidal fikrlari avvalo shaxsning ichki shaxsiy aloqalarining uzilishi, o'zi taalluqli bo'lgan ijtimoiy guruhdan begonalashuvi oqibatida paydo bo'ladi. Uning qarashlariga

muvofig, suitsidning uchta asosiy ko'rinishlari mavjud. Birinchi turi - o'z joniga suiqaqd qilish harakatlari egoizmni bildiradi va ko'pgina holatlarda o'zini-o'zi yo'q qilish individning o'zini jamiyatdan, oilasi va do'stlaridan begonalashgan va yakkalangan deb his qilishi bilan shartlanadi. Ikkinchi turi - anomik o'z joniga suiqaqd qilish bo'lib, u shaxsning ijtimoiy guruh bilan o'zaro aloqasining buzilishiga olib keladigan jamiyatdagi o'zgarishlarga moslashishdagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida yuz beradi. Ular ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlar vaqtida ko'payadi, biroq, ijtimoiy yuksalishda ham saqlanib qoladi, chunki farovonlikning tezlik bilan o'sishi oldingi hayotiy sharoitlardan farq qiluvchi yangilariga moslashishni keltirib chiqaradi.

O'z hayotiga suiqaqdning oxirgi, uchinchi ko'rinishini E.Dyurkgeym altruistik deb nomlagan. Suitsidning ushbu turida odamning sotsiumning (jamiyatning) yoki guruhning obro'li shaxsi (avtoriteti) tomonidan uning egoidentligini bostirishi oqibatida u jamiyat foydasi, qandaydir ijtimoiy, diniy yoki falsafiy g'oya uchun o'zini qurbon qiladi. Psixoanaliz asoschisi, psixiatr Z.Freydning suitsid borasidagi tasavvurlari odamdagi mavjud ikkita asosiy mayl konsepsiyasiga asoslanadi:

Eros - hayot instinkti va tanatos - o'lim instinkti. Inson hayoti ular o'rtasidagi jang maydoni hisoblanadi. Inson nafaqat yashashni, suyuqli bo'lishni va o'zining davomini farzandlarida ko'rishni istaydi - shunday davrlar yoki ruxiy holatlar bo'ladiki, bunda o'lim istalgan bo'ladi. Yosh o'tishi bilan eros o'lib boradi, tanatos kuchli, qatiyatli bo'lib boradi va odamni o'limga olib borib, o'zini to'liq ro'yobga chiqaradi. Freydga muvofiq suitsid va o'zini o'ldirish tanatosning buzg'unchi ta'sirining namoyon bo'lishidir, ya'ni agressiyaning natijasidir.

G.K.Yung o'z joniga qasd qilish muammosiga to'xtalib, suitsidning sababi sifatida, odamning ma'naviy qayta tirilishga ongli intilishini ko'rsatib o'tgan. Ushbu intilish turli ko'rinishlarni qabul qiluvchi jamoaviy ongsizlik arxetiplarining dolzarblashuvi bilan asoslangan.

- metempsixoz (ruxlarning ko'chishi) bunda odam hayoti tanaga turli hosliklarni gavdalantirish orqali cho'ziladi.
- yangi shaklga kirish, shaxsning uzluksizligini saqlab qolishni va inson tanasida yangitdan tug'ilishni nazarda tutadi.
- inson hayotining o'limdan so'ng «nozik tana» deb ataladigan holatida qayta yaralish - tiklanish.
- individual hayot doirasi o'ladigan mavjudoddan o'lmaydiganga aylanishi bilan birgalikdagi qayta tirilish.
- shaxsdan tashqarida ro'y beradigan transformatsiya yo'li orqali qayta yaralish.

K.Xorni psixodinamik yo'nalish va ego psixologiyada suitsid borasida shunday fikrni taxmin etgan, ya'ni odamlar o'rtasidagi munosabatlar buzilishida xavotirlardan kelib chiqadigan asabiy (nevrotik) nizo paydo bo'ladi. U bolalik davridayoq atrofdagi dushmanlikni his etish bilan boshlanadi. Xavotirlikdan tashqari, odam asabiy vaziyatda yolg'izlik, ojizlik, tobelik va dushmanlikni his etadi. Ushbu fenomenlar suitsidal xulq-atvorning asosi bo'lib chiqishi mumkin (masalan, katta odamdagi chuqur nomukammallik hissi va ideal «Men» obrazi yoki ijtimoiy standartlarga nomuvofiqligi bilan birgalikdagi bolalarcha tobeligi). Dushmanlik nizoda dolzarblashadi, deb xisoblagan K.Xorni. U suitsidal xulq-atvor shakliga kirmasligi ham mumkin, biroq nafrat ijirg'anish yoki global rad etish ko'rinishlarida namoyon bo'lishi mumkin. Agar tashqi qiyinchiliklar odamning egotsentrik ustanovkalari yoki illyuziyalari bilan uyg'unlashsa, ular kuchayadi. Bunda o'ziga va o'zgalarga bo'lgan nafrat va dushmanlik shunchalik kuchli bo'lishi mumkinki, o'zining o'limi qasos olishning jozibali usuli bo'lib chiqadi. Bir qator hollarda xohishga ko'ra o'lim o'z «Men»ini tasdiqlashning yagona usuli bo'lib qolishi muamkin. Taqdirga tan berish, ya'ni bunda autodestruktivlik ustunlik qiluvchi moyillik bo'lib chiqishini K.Xorni, o'zini - o'zi o'ldirishning latent (yashirish) shakli sifatida ta'kidlaydi. A.Adler, suitsidni noloyiqlik hissi va boshqa salbiy hissiyotlar hosilasi sifatida talqin qiladi. Adlarning fikricha, agar insonda salbiy hislar yetakchilik qilayotgan bo'lsa u muayyan darajadagi suitsidal harakatni sodir etishi mumkin. E.Berne o'z asarlarida suitsidal xulq-atvorning emotsional buzilishlar bilan bog'liq. Affektiv ta'sirlanish holatlarini tadqiq qiladi. M.Lewenson va K.Neyranger konsepsiyasida

suitsidal xulq-atvorni o'rganish o'ziga xos individ sifatlarini tahlil qilish bilan bog'liq ekanligi e'tirof etiladi. Muallifning fikricha, suitsidga moyillikning bartaraf etilishi muhitning ko'pgina omillari bilan mustahkamlanishi mumkin, masalan, televidenie ta'siri, inson uchun qadrlı odamlarınig suitsidi, submadaniyat me'yorlari va boshqalar. Shu yerda ta'kidlab o'tish joizki, Yevropa madaniyatida suitsidal arxetip rolini ikki asr oldin Gyote tomonidan yaratilgan adabiy qahramon ijro etadi. Suitsidologiyada suitsidal stereotip, o'z joniga qasd qilish roli bilan bog'liq hamma narsa, "Verter sindromi" sifatida o'rganiladi. J.Mans nazariyasida, suitsidal xulq-atvorni izohlab beruvchi asosiy omil bu - koping-faktor hisoblanadi. Jumladan, muallif psixologik autopsiya usuli asosida muallif stressni bartaraf etishning omadsiz urinishlar tajribasi autodestruktiv xulqatvoriga olib kelishi haqida xulosaga kelgan. Transakt tahlil namoyondalari V.Bratko, V.Djoyns, S.Steyner, L.Styuart negativ oilaviy tajribasining o'zgacha ahamiyatini ko'rsatib beradilar, natijada "o'zini vayron etish" tipidagi "hayot ssenariysi" tuziladi [8]. Bob va Meri Gulding bunday ssenariy suitsidentlarga xos deb e'tirof etadilar. Bu turdagi ssenariyda, mualliflar fikricha, ota-onalarning... "Yashama!" ko'rsatmasi asos bo'lib keladi. Ushbu ko'rsatma bir qator vaziyatlarda berilishi mumkin. Masalan, infantitsid urinishi paytida, omadsiz abort, onaning tug'ish vaqtidagi o'limidan keyin, ota-ona tomonidan suitsid sodir etilganida; krizis vaziyatlarda esa bu ko'rsatma dolzarblashadi va amalga oshiriladi.

1. Psixologiyada gumanistik yo'nalishning namoyondasi K.Rodjers, suitsidal tendensiyalari o'limni ideallashtirish, hayotga nafrat paydo bo'lishi, o'ziga ishonchning yo'qolishi natijasida paydo bo'ladi deb taxmin qilgan. Rodjers fikricha, ushbu holatda "menlik" tuzilish rigid holatda va real hayotiy tajriba u bilan mos kelmasligi, xavfli deb qabul qilinishi, shuning uchun rad etilishi yoki noto'g'ri talqin qilinishidan sodir bo'ladi. MDH mamlakatlari olimlarining ham bir qator tadqiqotlarida suitsid muammosi bo'yicha ilmiy ishlar olib borilgan.

K.Menninger tadqiqotlarida, 7-11-sinflardagi 1621 nafar maktab o'quvchilarini o'rganib chiqib, odamlarning 22 foizi o'z joniga qasd qilish fikri va o'z o'limi haqida g'oyalarga ega ekanligi, 8 foizi namoyishkorona yoki "shantaj" bo'lgan o'z joniga qasd qilishga urinishlari, 5 foizi impulsiv o'z joniga qasd qilishga urinishlarini aniqladi va 2% haqiqiy o'z joniga qasd qilishga urinishlar bo'lganligini qayd qildi. O'smirlar orasida tugallangan o'z joniga qasd qilish chastotasi nisbatan past va barcha o'z joniga qasd qilish harakatlarining 1% dan oshmaydi.. Bu yoshdagi o'z joniga qasd qilish harakatlari ko'pincha namoyishkorona xarakterga ega va ko'pincha "o'z joniga qasd qilish" shantajining xususiyatlarini ko'rsatishi mumkin. "Yashama" ko'rsatmasi alkoholizm bilan bog'liq suitsidal irsiyatni aniqlashda P.I.Kovalevskiy, D.I.Shustov, D.Dj.Bruksbenk, T.Xalsrum, D.Rozenfild tomonidan o'rganib chiqilgan. 1916 yilda A.F.Koni o'zining "O'z joniga qasd qilish" va 1803 yildan 1912 yilgacha "Rossiyaning Yevropa qismida aroqning iste'mol qilinishi" asarida ta'kidlaganidek, ichuvchilarning kelib chiqishi badavlat oilalar, bolalar o'limining yuqori surati bilan farqlanadi. Shunday qilib, ko'pgina tadqiqotlar natijasi, negativ hayotiy saylashni aniqlashtiruvchi "Yashama" dasturi autoagressiya bilan bog'liq ekanligini ko'rsatib o'tadi. A.R.Korshunova, depressiv tartibsizliklar va suitsidal urinishlari mavjud bo'lgan shaxslarda representatsiya munosabatlarining "Men-Boshqa" usulini Rorshax testi, Tematik apperseptiv testi yordamida tadqiq etdi. Natijada, suitsidlar urinishlari mavjud bo'lgan guruhda integratsiya representatsiyalarining buzilishi, dushmanlik shaklidagi munosabatlar, atrofdagilar bilan hamkorlikda passiv pozitsiya, "devitalizatsiya" ("o'zini o'ldirish" va jabrlanuvchi pozitsiyasidan solishtirish) mexanizmi yordamida boshqaradigan, yo'qotish emotsional tajribasining intensiv kechinmalarining belgilari aniqlangan. Suitsidal urinishlarsiz depressiv tartibsizliklari mavjud bo'lgan shaxslarda representatsiyalar mazmunini, ko'proq bavoita muhofaza mexanizmlari bilan boshqaradigan, ajralishning emotsional tajribasi tashkil etadi (xayol surish, ramziy ma'noda bog'liqlik munosabatlarini saqlashga yo'naltirgan, ajralish tajribasini rad etish). A.M.Sisoyev tomonidan keltirilgan ma'lumotlarda, sudlangan autoagressantlarda (anamnezda suitsidal urinishlar va o'ziga jarohat yetkazish) autoagressiyasiz sudlanganlardan farqliroq, o'zini qo'lga olishining yuqori darajasi, isteriyaga moyillik, yuqori agressivlik qayd etilgan, bu borada umumiy

aqliy imkoniyatlarda katta farqlar aniqlanmagan. A.V.Boeva, psixonevrologik dispanser bemorlarining klinik va ijtimoiy psixologik xarakteristikalarini Zunga, Spilberger-Xanin, K.Tomas testi yordamida, suitsidal xulq-atvorning muhim psixologik determinantlari shaxs xarakteristikalari ekanligini aniqladi. Bular, emotsional zaiflik, murosasizlik, mustaqillikka intilish va distimiya. Shu bilan birga muallifning ta'kidlashicha, "distimiya" omilini belgilovchi, "gipertimlik" va "namoyish etish" parametrlari bo'yicha salbiy ma'nosi, hayotdan ketishning haqiqiylikni tasdiqlaydilar. N.V.Vereshagina suitsidal urinish va depressiv tartibsizliklari mavjud bo'lgan bemorlarni Rorshax testi yordamida tadqiq etganda suitsidentlarning quyidagi xususiyatlarini aniqladi: xulq-atvorning past darajada o'zini-o'zi nazorat qilishi, impulsivlik, oldindan taxmin qilib bo'lmaslik, yuqori ishonuvchanlik, strategik zahiralarning past rivojlanish darajasi, frustrir kechinmalarning past pog'onasi, ishonch munosabatlarga intilish, hamkorlikka yetarli qobiliyatlari yo'qligida empatiyaning yuqori darajasi. Shu yerda muallif tomonidan ta'kidlanganki, suitsidal xulq-atvori mavjud shaxslar uchun ijtimoiy izolyatsiyaga intilish, refleksiyaning me'yordan ortiq darajasi, o'zini-o'zi negativ idrok qilishi, o'zini-o'zi tanqid qilishi, o'xshashlikning shakllanmaganligi, o'zini olib qochishdek xulq-atvorning turi, depressiv reaksiyalarga moyillik, nochorlik va aybdorlik hissiyoti, me'yordan ortiq aqli bo'lishi, konseptual rigidlik, murosasizlik, motivatsion zo'riqishning yuqori darajasi bilan tavsiflangan.

Xulosa: Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, suitsidal holatlar uchrashi, ularni ijtimoiylashuvi jarayonida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarining buzilishi singari salbiy tendensiyalar, muhim hayotiy ahamiyatga ega tushunchalarning noto'g'ri idrok etilishi natijasida vujudga keladigan stixiyali ijtimoiylashuv, shaxslarning o'zini namoyon qilishga intilishi bilan bog'liq ravishda shakllanadigan deviant xulq-atvor, dezadaptatsiya kabi sifatlarni rivojlanishi uchun xizmat qilishi mumkin. Nazorat ob'ektlarida esa mazkur omilga nisbatan adekvatlilik va noadekvatlilik ko'rsatkichlari orasida salmoqli tafovutlar sezilmadi. Umuman, deviant xulq-atvorli o'smirlarda suitsidal holatlarni oldini olishga qaratilgan psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarning olib borilishi ularning ijtimoiy-psixologik taraqqiyotni ta'minlashga xizmat qilar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Social Psychological Characteristics Of Psychological Defenses Manifested In Adolescents In Extreme Situations. Вестник интегративной психологии журнал для психологов. Выпуск № 22, 2021 г. С 233-237.
2. Elov Z.S. Causes and analysis of suicidal thoughts among adolescents. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). Volume: 6 | Issue: 11 | November 2021 75-76
3. Elov Z.S. Conditions and the reasons of cases of the suicide among the staff of law-enforcement bodies. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 5 2017
4. Elov Z.S. Psychological influence of speech disorders and the causes that cause them on the child's psyche. Academicia globe: inderscience research volume: 3, issue 1, january-2022 39-42
5. Elov Z.S. Researches of the Reasons Conditions, Fastors of Suicide Rick Intellectual Archive Volume 5 Number 1. 2016. 49-53
6. Elov.Z.S. Qadimgi xalqlar urf-odatlari va rivojlangan jamiytda ўz joniga qasd qilişning ijtimoiy psixologik sabablari. Tarix va bugun (qadimgi xalqlar urf-odatlari va bugungi zamон) Jamiyat va innovasiyalar. 10.2021 169-173.
7. F.F.Usmonov, Z.S.Elov. Suicide – as a global problem facing humanity. Web of scientist: international scientific research journal. Volume 3, Issue 2, Feb.,2022. 349-354